

A civil társadalom története a nyolcvanas években

III.

A CIVIL TÁRSADALOM POLITIKATÖRTÉNETE

A kistársadalom aktivizálódása és a védekező társadalom offenzív társadalommá való átfordulása nagyon markáns fordulatot jelez a hetvenes évek végén. A kisgazdaság népi fölkelése már megmutatta konkrétan is, hogy a civil társadalom természete a komplex jelleg, a gazdasági és társadalmi dimenziók szétválaszthatatlansága és csak viszonylagos egymástól való megkülönböztethetősége. Mégis nagy leegyszerűsítés lenne, hogy a civil társadalom aktivizálódását a kistársadalom dimenziójában pusztán a második gazdaság második társadalommá átfordulásából vezetnénk le, bár ez az összefüggés is fontos. A nagypolitika mozgásában is vannak olyan fontos tényezők, amelyek a kistársadalom önálló útkeresését kikényszerítették, nevezetesen a gazdasági válság manifeszt jelentkezése és az arra való reagálás 1977–78-ban világossá tették a szélesebb társadalom válságfolyamatait, a hivatalos értékrend és viselkedési minta erózióját, s talán ez a folyamat erőteljesebben hatott a második társadalom problémakör megfogalmazására, mint a kisgazdaság folyamatainak átsugárzása.

A második gazdaság és a második társadalom kérdéskörének felvetése már a nagypolitika működését is megkérdőjelezte, most azonban csak azt a dimenzióját vesszük szemügyre, hogy a magát szocialistának és ezzel alapvetően közösségi társadalomnak meghatározó hivatalos társadalom mind egyértelműbben szembekerült azzal a nyilvánvaló ténnyel, hogy az „atomizált magánemberek” világa áll szemben itt az állam elvont, torz közösségiségeivel, vagyis valójában közösséghiányos társadalomról van szó. Ez a kérdéssel azért fontos, mert voltaképpen a civil társadalom pozitív igénybejelentéséről van szó közösségek és intézmények megszervezésére, ilyen értelemben hangzanak el a nyolcvanas évek folyamán végig a közösségek korszerűsítése, a kisközösségek és a nagytársadalom összefüggésére vonatkozó, azaz „közösségépítési” modelleket tartalmazó elemzések. Már a közösséghiányos társadalom eredeti kérdéssel is tartalmazta azt a megállapítást, hogy a társadalomnak olyan betegségről van szó, amely jelentkezik az egyének betegségeiben is, a tevékeny szolidaritás és az integrációs mechanizmusok hiánya vagy erőtlensége súlyosan érinti az emberek testi-lelki egészségét. A nyolcvanas évek folyamán az elemzésnek ez a szála is erősödött: megfogalmazást nyert a geriátria felől is, de jóval általánosabb érvénnyel, hogy a közösséghiány betegséget okoz, s a betegség-elhagyatottság közösségszervezéssel „gyógyítható”, de nemcsak társadalmilag, hanem pszichésen is újra meg kell tanulnunk közösségekben élni, társulást-együttélést kulturáltan kialakítani.¹

A második társadalom kérdéssel felvetése a civil társadalmat mint önmaga árnyékát, megkettőződését mutatja meg, nem is az első, hivatalos társadalommal állítja szembe igazán — mint a korai megközelítés révén maga is véli —, hanem

a civil társadalom lepusztult, atomizált és alig éledező formájára mutat rá, és a hivatalos társadalom kontrasztján túlmenően legalábbis közvetve a saját „normális” létezésével mint normával szembeesíti. A hetvenes évek során már megjelent — főleg az Annales iskola nyomán — a társadalomtörténet mint komplex megközelítés igénye a társadalomtudományokban és a közgondolkodásban is, s a szociológiában az életmód- (szabadidő stb.) kutatás is. Magyarán, kibomlottak a kistársadalom tér—idő dimenziói (is), mint a nagy- és kistársadalom tere és az életmód, életvitel ideje. Ez a mikroszerkezeti vizsgálat nagyban módosította a társadalmi makrostruktúra képét is, divattá vált a társadalom és a történelem „alulnézete”, s önálló dimenzióként lépett be a „kulturális” meghatározottság is. Az ún. harmadik világ tapasztalatai alapján a második társadalom létezését a „kulturális rezisztencia” terminusaiban is leírhatjuk a hivatalossággal szemben, s az egész szociokulturális metszet a viselkedés- és értékrend vizsgálata felé vezet tovább. Feltárul tehát itt egy olyan jelenségcsoport, amelyet a magam részéről a civil társadalom 4-5 nagy civilizációs-művelődési alakulata vagy formációja oldaláról próbáltam elemezni, mint a társadalmi nagycsoportok civil társadalombeli létezését és viselkedését, s egyáltalán először jelentkezik a civil társadalomnak az a markáns reakciója, amit napjainkban a „negatív hatalom” fogalmával próbáltam megragadni.²

Már a kistársadalom szintjén felmerülnek ugyanis a hatalmi viszonyok, s a második társadalom ezért is elégtelen és pontatlan terminus, hiszen nem mutatja eléggé a civil társadalom és a politikai állam (hivatalosság) együttes eltorzulását, mindkettő megkettőződését. Az informális birodalom kifejezéssel próbáltam megragadni azt a tényt, hogy maga a politikai állam is megkettőződik, a valóságos döntések nem az igazi állami-hivatalos szférában születnek, hanem mindenekelőtt a valóságos döntéseket hozó, de közhatalmi jogosítványokkal közvetlenül nem rendelkező pártban. Az informális birodalom egyfelől kiterjeszti a politika dominanciáját a társadalmi és magánélet egészére, s újfeudális rendet teremtve személyi függések egész rendszerét hozza létre, másfelől a valóságos államéletet csak homlokzattá redukálja, amely mögött nemcsak hivatali visszaélések, korrupció és jogtalan előnyszerzés húzódik meg, hanem sokszor kifejezetten jog- vagy törvényellenes döntések is. A civil társadalom világa tehát nem a hivatalos világ homlokzatával találja főleg szembe magát, hanem az informális birodalommal, amelynek terjeszkedése mélységben és szélességben egyaránt felgyorsult a nyolcvanas években, mint az elhúzódó válság időszakában a későbrezsnyevizmusra emlékeztető „üzbegisztáni” jelenségeket produkálva. Az ellene való tiltakozás voltaképp nem a létező törvények és hivatalos döntési mechanizmusok elleni fellépés, hanem a fennálló ex-lex állapot, a társadalmi méretű joghézag, az informális birodalom mindenre kiterjedő, „nem hivatalos” döntési mechanizmusa mint szokásjog és gyakorlat elleni spontán harc. Nálunk nem elég az az alapelv, hogy mindent szabad, amit a törvény nem tilt, hiszen ez a nem hivatalos hivatalosság mint állami és pártvezetés a szokásjog szerint a törvény „felett” és „mellett” állt, de nem „alatt” — főleg megyei szinteken —, s ezt a joghézagot nem az erkölcs és a tisztesség irányítja és tölti ki, hanem az informális birodalom omnipotens szokásjoga. Ennek a fennálló gyakorlatnak, a felszámolása indult meg spontán módon, alulról azzal, hogy megjelent a disszenszus, a nem konformista viselkedés, amely megfelel a nyugati mozgalmakban az „állampolgári engedetlenségnek”, itt nálunk egyszerűen azt jelenti, hogy elutasítja az elvárt, konformista viselkedést, az informális birodalom jogtalan hatalomgyakorlását. A régi

szokásjog cementje a félelem, a politika „erőszakjoga” közvetlen és közvetett formáiban, de társadalmi válság esetén az informális birodalom mégis roskadozni kezd, különösen a fiatalok térnek el a megszokott viselkedéstől, „sormintától”. Most nem kívánok ennek az újfeudális rendnek, az élet egészét szabályozni akaró hierarchikus-személyi függési rendnek (kliens-patrónus rendszer, vizontszolgáltatások, horizontális kapcsolatok rendje is, szóval a vidéki és nem vidéki félhivatalos társadalom egész dzsungele) elemzésébe belemenni, csak annyit kívántam jelezni, hogy a hetvenes évek elején a tagadása megkezdődött, s ez az állampolgári engedetlenség már markánsan jelentkezik a nyolcvanas évek végén.³

A (kis)politikai dimenzió erőteljes jelentkezése a kisgazdaságban és a kis-társadalomban — különösen a nyolcvanas években — azzal kapcsolatos, hogy maga a civil társadalom mindjobban politikai jelentőséget nyert, átpolitizálódott és az egész politikai szféra átalakulásának egyik fő terepévé, de mindenképpen a kezdeményezőjévé vált.

Az átpolitizálódásnak ez a folyamata nagyon markánsan mutatkozik meg Hankiss Elemér munkásságában, aki a második társadalom paradigmáján keresztül a civil társadalom kérdéskörének elindítója volt, s az ő munkásságának részletes elemzését az is indokolja, hogy indokolt előtérbe állítani a második társadalom paradigmájának túllépését — amit maga Hankiss nem tett meg — és a civil társadalom sui generis elemzését. Amint már említettem, Hankiss a hetvenes évek végén exponálta a társadalmi betegségek fenomenológiáját és ezt a nyolcvanas években részletesen kibontotta, de nem jutott túl eredeti kérdésfelvetésén, a „viselkedésfenomenológián” és az értékrendek ütközéseinek teoretizálásán. A második társadalom paradigmájának fogságában a civil társadalom jobbára úgy jelenik meg, mint az első társadalom betegsége, amely elvileg annak „meggyógyításával” elmúlik, vagyis a második társadalom — bármilyen formájában is — nem a saját jogán létezik, mint a politikai állam—civil társadalom eleve duális modellje, hanem csak az első társadalom eltorzulásaként. Ennek bizonyítéka, úgymond, a hivatalos értékrend növekvő elutasítása a második társadalomban, holott minden (modern) társadalomban a civilszférának önálló értékrendje és működési szabályzata van, s az a jellegzetesen szocialista — a nyugati szakirodalomban totalitáriánusnak nevezett — igény, hogy ez az önállóság ne létezzen, sőt leromboltassék. A civil társadalmat tehát nem lehet a saját „beteg” formájára redukálni, hiszen a hivatalosság éppúgy beteg és megkettőződik, ahogy azt fentebb az informális birodalomnak a bemutatásával bizonyítani igyekeztem, sőt annak jelzésével is, hogy ennek alsó peremén a félhivatalosság homályában a civil társadalom torzulásával szoros kapcsolatrendszer alakul ki, de ez korántsem jelenti, hogy ennek a kettős betegségnek a felszámolása mint demokratizálás eltüntetné magát a civil társadalmat is, „egyes” társadalom lenne.

A Hankiss-féle megközelítés egyszerre politizál a válságjegyek feltárásával és depolitizál az elemzés felszínén maradásával. Nem lép előre a civil társadalom intézményrendszerének és mozgalmainak bemutatásában, magát a civil társadalom kifejezést (akár „polgári társadalom” formájában is) ritkán és esetlegesen használja, bár nagyon jó áttekintést ad a nyugati szocializmuskutatókról és annak értékes elemeit elsőként hasznosítja. Jelzésértékű azonban korai megállapítása, hogy 1950-nel egybevetve „1980: az egyéni és társadalmi cselekvés bizonyos mozgásterének kialakulása; a civil társadalom bizonyos elemeinek megjelenése; relatív autonómiák kialakulása”. Hankiss kezdeményezése a het-

venes évek végén maga is mozgásteret teremtett a kutatás számára, bár ő maga mindvégig a társadalmi paradigma „megkettőződéséről” beszél, bár utal a korábban létező, de szétzúzott civil társadalomra, mégis figyelmen kívül hagyja azt, hogy a civil társadalmat sehol sem lehet teljesen megszüntetni, csak megcsonkítani és visszaszorítani. Így a civil társadalom újraélése sem pusztán az első társadalom betegségtünete — bár első észlelése történhet így, de aztán látni kell, hogyan regenerálódik maga a struktúra —, hanem a társadalom eleve létező másik szerveződési elvének újabb lendülettel való aktivizálódása. Ezért Hankissnál állandóan összekeveredik, egymásba csúszik az, hogy mit tesz a civil társadalom és mit tudunk róla, mégpedig az utóbbi szempont dominanciájával: „A hatvanas-hetvenes években egyre gyakrabban figyelt fel a hazai társadalomtudomány olyan jelenségekre, amelyek „nem illettek a képbe”, olyan fejleményekre, amelyek nyilvánvalóan nem feleltek meg a hivatalos intézményrendszer szándékainak; olyan folyamatokra, amelyek mintha kibújtak volna a hivatalos-formális szabályrendszerek hálójából, s mintha más szabályozó elvek szerint szerveződtek volna.”⁴

Elfogadom, a civil társadalom második társadalomként az uralkodó felfogás felől közelítve lehetett „tudatunk réme” avagy az első rácsodálkozás, hogy az egységesnek, hatalommegosztás nélkülinek mondott társadalomban mégis két szerveződési elv működik, kettős hatalom van. S az is világos, hogy ez a szocializmus válságjelenségeként mutatkozott meg, hiszen az államszocializmus megígérte magának az egységet, s eróziójaként jelentkezett, hogy ez, egyre manifestebben, nem sikerült. Valóban, „burkolt politikai csoportosulások” bunkkantak fel, informális szférák erősödtek és mindjobban kontrollálhatatlanná váltak a központi hatalom döntési folyamatai szempontjából. De a társadalomtudományok ideologikusan és félelmi-hatalmi oldalról egyaránt gátolt felismerési folyamatai a nyolcvanas évek első felében mégis eljutottak oda, hogy ez a kettősség a társadalom természetes állapota, vagyis a civil társadalom és a politikai állam szétválasztása a „normális” és egyben a „kívánatos” állapot a nagy francia forradalom utáni európai fejlődésben — ebből a megközelítésből nőtt ki, az adott helyzetben kissé a liberális állam mítosza felé eltolódva is, az egész magyar politológia (vö. főleg Görgényi Ferenc és Bihari Mihály írásait).

Ehelyett és azután is, Hankissnál a második társadalom mint valami új jelenik meg, ami az államszocializmus válságában „kialakult”, s nem valaminek a visszatérése, mélyáramlatként való létezéséből manifeszt, bár eltorzult módon való fellépése: „egyre inkább erősödött az a meggyőződés, hogy kialakult a társadalmi létnek egy olyan látens szférája, amely — mintegy fekete dobozként működve — átalakítja a kintről, a kormányzat felől érkező hatásokat... arra kényszerítve őket, a döntéshozókat, hogy újra és újra módosítsák stratégiájukat, korrigálják intézkedéseiket anélkül, hogy végül is sikerülne teljesen ellenőrzésük alá vonniuk ezt a szférát s következésképpen általában a társadalmi történéseket”. Itt nyilvánvalóan továbbra is átúszik egymásba a felismerés és a valóságos fejlődés síkja, s az előbbi eltakarja az utóbbit, s ezért eltűnik az — a Hankiss által felhasznált nyugati szakirodalomban is gyakran említett — alapigazság, hogy minden modern társadalomban a civil társadalom szférája eleve módosítja és adaptálja a politikai szféra döntéseit. Legfeljebb a szocialista túlcentralizált hatalom birtokosai hihették azt, hogy a döntés homogén módon végigfut az egész társadalmon, s bizonyos mértékig Hankiss osztozik álláspontjukban, amikor ennek ellenkezőjét váratlannak és kudarcnak mutatja be, hiszen azzal kellene érvelnie, hogy nem ez a betegség vagy különlegesség, hiszen

a társadalmi dualitás a természetes alapállapot, hanem az, hogy a központi hatalom mégis rá akarja erőltetni csökkenő hatékonyságú és egyre megalapozatlanabb döntéseit a társadalomra.⁵

A civil társadalom már régen nem fekete doboz, s nem is zárt a társadalomtudomány számára, a második gazdaság vagy a második társadalom sokféleségét már sokféleképpen kimutatták, míg Hankiss elemzésében torlódnak olyan ismervek, amelyek a civil társadalom korszakos, strukturális meghatározottságai, illetve napi politikai aktualitásai. Ha viszont kimondjuk, hogy a társadalom szükségképpen kétpólusú vagy kétszintű, akkor a következő lépés annak kimondása kell legyen, hogy az emberek mindkét szinten nemcsak értékrendeket követve „viselkednek”, hanem mindkét szinten közösségek-intézmények-szervezetek is vannak. Hankiss viszont csak annyit szögez le, hogy „a második társadalom paradigmája kiforratlan, hiányos”, ami megint csak tudásunk gyengéire utal, s nem a valóságos szerveződések paradigmájára. Ezzel nemcsak a bizonytalanság félhomályában hagyja azt a krédést, hogy milyen az úgynevezett második társadalom, hanem ki is terjeszti ezt impliciten a civil társadalom elvére is, feltételezve, hogy annak viselkedési elvei és intézményei szükségképpen nem manifesztáltak és nyilvánosak, holott éppen annyira azok, mint az állam szintjén, amennyiben annak szabadságharca csak egy kicsit is előrehalad. A civil társadalmat megismerésünk és az államszocializmus betegsége együttes spanyol csizmájába szorítva a Hankiss által említett „kritériumok” sem a civil társadalomra, sem az annak árnyékaként megjelenő második társadalomra sem érvényesek: „Első társadalom: Egyneműség, diffúzitás, atomizáltság. — Második társadalom: Differenciálódás és integrálódás”, akár csak a második kritériumként említett vertikális versus horizontális szerveződés, tudniillik mindkét ismérv mindkettőre érvényes. Az elemzés fő vonala átcsúszik a központi döntési folyamatok — nagyrészt jogosult — kritikájába, s ez helyettesíti a civil társadalom immanens analízisét: „A párt abban az őszinte meggyőződésben élt, hogy a kezében van a jövő kulcsa: ismeri azt a jövőbeli társadalommodellt, melyet el kell, el lehet és érdemes elérni, birtokában van annak a tudásnak s azoknak az eszközöknek, amelyek segítségével meg lehet valósítani ezt a társadalommodellt. De a sikernek előfeltétele az, hogy a gazdasági és társadalmi szféra aláveti magát a párt irányításának. Ezt az alávetést szolgálta s garantálta az intézményrendszer említett erős hierarchizáltsága és centralizálása, s ezt erősítette tovább a társadalmi lét minden szférájának átideologizálása.”⁶

A civil társadalom itt elveszti specifikumát, s második társadalomként, eltorzult formájában mindenféle társadalomkritika gyűjtőmedencéjévé válik. Igaz, ez nem megy formális ellentmondások nélkül, hiszen Hankiss elemzi a civil társadalom elméletlörténetét is, de attól röggvest visszavált a második társadalom „paradigmájához”, amely felől fent a hatalom sem differenciált, ahogy lent a civil társadalom intézményrendszerének erősödő kontúrjai sem bontakoznak ki. Ezt a paradigmát a hazai kutatás, véleményem szerint, a nyolcvanas évek közepére már határozottan meghaladta, s megkezdődött a civil társadalom paradigmája alapján a két nagyszféra kölcsönhatásának differenciált vizsgálata. Hankiss egy nagyon markáns kutatási irányt képvisel még ma is, amely kezdetben főirány volt, de ma már csak oldalirány.

Az ellenpontok jelzéséhez vissza kell nyúlnunk az 1981. őszi Válság és megújulás címen tartott ideológiai tanácskozáshoz, ahol valóban már elég komplexen jelentkezett a válságfolyamatok bemutatása. A civil társadalom kérdését a nagygazdaság ellentmondásai felől felvetve Antal László szerint a direkt tervutasításos gazdaság mint „szervezési elv — bár korántsem biztosítja a központi elképzelések maradéktalan megvalósulását — több-kevesebb sikerrel *megoldja a társadalmi kontroll kikapcsolását*”. Antal arra is rámutat, hogy: „A rendszer másik jellemzője, hogy erősen *status quo-orientált* lett. (Ez már a 60-as években jellemző volt, de egyre inkább a rendszer alaptulajdonságává válik.) A rendkívül szélesen értelmezett stabilitás alapvető értékévé, a rendszer működését nem kizárólagosan, de elsődlegesen szabályozó elemmé vált.” Kolosi Tamás a többdimenziós társadalommodellt bemutatva jelzi azt is, hogy a „szocialista fejlődés alapmodelljeként” olyan társadalomszerkezet jelent meg, amely megszünteti a „politikai állam” és a „civil társadalom” kettéválását, viszont „napjainkra a politika primátusa mellett megmaradt, illetve újra létrejött a „civil társadalom” egyfajta relatív autonómiája”. A második társadalom (és gazdaság) felfedezése tehát itt nem fedi el a lényegi kérdést, a civil társadalom történeti folytonosságát az államszocializmus törekvései ellenére, s ugyanez még határozottabban kitűnik Bihari Mihály előadásából, amelyben az alapelv a politikai állam és a polgári társadalom szétválása a kapitalizmusban, s annak az intézményrendszernek a bemutatására is sor kerül, amelynek révén „hatékonyan érvényesült a magánpolgári társadalom *erős determinanciája* a politikai rendszer felett”. Ezzel már világosan exponálódik a civil társadalom valós problémaköre, paradigmája — ha a „magántársadalom” leszűkítettségében is —, de programszerűen megfogalmazódik a „két társadalmi alrendszer egymásba csúszásának” felszámolása, mivel „a társadalmi integrációnak és a gazdaság és politika kapcsolatának ez a fajtája egyszerűen kizárt mindenféle demokratikus közvetítő mechanizmust: a politikai döntések kontrollját és befolyását, a szervezetek és közösségek autonómiáját, az érdekek csoportérdekké integrálódását és politikai akaratként való kifejeződését”.⁷

A civil társadalom paradigmája tehát már a nyolcvanas évek elején adekvát terminusokban is megjelent és az éleződő vitákban egyre konkrétabb kidolgozást nyert. A konkertizálódás egyik fő iránya a civil társadalom intézményrendszerének s működésének — az érdekek artikulációja és aggregációja stb. — feltárása volt, a másik fő iránya pedig az (autonóm) mozgalmi szektor és az új szerveződések bemutatása. Az első irány tengelyét az egyesületekről folytatott viták adták, amelyek szorosan összekapcsolódtak a helyi társadalmak felfedezésével és eredetileg államelméleti s jogszociológiai keretekben mozogtak, majd mindinkább valódi politikatudományi dimenziót nyertek.⁸ Ebbe a vonulatba esik a nyugati kutatásnak az a törekvése is, hogy a civil társadalmat „jogi” közelítésben, annak intézményrendszere felől mutassák be, mint ami a privát-szféra — az „életvilág” — spontaneitása és az állam között működik.⁹

A civil társadalom szétzúzásának kísérlete a negyvenes évek második felében egyben a szocializmus úttévesztésének, államszocializmussá torzulásának is a legfőbb oka volt, hiszen éppen az alulról szerveződő demokratikus közösségek bázisán vált volna lehetségessé a nemzetspecifikus, közép-európai, igazán „népi-demokratikus” fejlődési út. Ugyanakkor a teljhatalomra törő „szocialista” állam csak maga alá gyűrni tudta a civil társadalmat, de megszüntetni, sőt igazán

uralni sem. Bilecz Endre találóan foglalja össze ezt a paradox helyzetet: „A magyar társadalom totális hatalom alá rendelésének folyamatát a társadalmi tények — s nem a deklarált hatalmi célok — nézőpontjából elemezve, 1948-tól napjainkig két ellentétes tendencia hatása érzékelhető. Az onnipotenciára törekvő hatalmi rendszer látványos politikai, integrációs sikerei hatására sem alakult ki teljesen az ‚impotens‘ társadalom képződménye. A hagyományos társadalom hatalom vezérelte és ütemezte felbomlása az ötvenes években a társadalmi integrációt szinte megszüntette és helyette a *homogenizációt* és az *atomizációt* erősítette fel. A működőképes közösségek megszűntével a társadalom passzív védekezésbe kényszerült, hagyományos integrációs formáit elvesztette, általános *érték- és identitásválságba* került.”¹⁰

A civil társadalom szerves fejlődése lehetőségének kimutatása 1948-ig, majd megtörésével szervesen fejlődésnek jelzése egyértelmű ellenpontja a második társadalom Hankiss-féle paradigmájának, s a két társadalmi nagyszféra állandó harcát ábrázolja. A szervesen fejlődés a civil társadalomban 1956 után is folytatódott, a hatvanas években befejeződött a „paraszti és a polgári társadalom felbomlása”, de nem jött létre új integrációs forma még a civil társadalom belsőjében, ezért újabb paradox helyzetek sorozata jött létre az alulról és felülről való integráció egymást kiegyensúlyozva kiiktató erőfeszítései következtében: „A hatalom kerüli a nyílt konfrontációt, a monopolisztikus ellenőrzést a hegemónia formáinak, módszereinek alkalmazásával kívánja fenntartani. Az új kompromisszum mindeddig tartósnak bizonyult, de ez sohasem látványos engedelményekben, a társadalmi autonómia nyílt kibontakozásában valósult meg. A társadalom autonómiatörekvései a hetvenes évek végéig jórészt a hivatalos kereteken belül mozognak: a mozgalmak a népfrontban működnek, a második gazdaság az elsőnek rendelődik alá, erősen érződik az átmeneti társadalom bizonytalansága, tudatos önkorlátozása.”¹¹ Ez az állandó harc a társadalmi nagyszférák között szüli egy második társadalom látszatát, amely még igazán fél kibújni az első mögül, voltaképpen még az államszocializmus korábbi periódusaiban is megőrizte valamelyest önállóságát, de valódi autonómiáját csak a nyolcvanas években kezdte kivívni.

A civil társadalom szabadságharca szorosan összekapcsolódik a reform sorásával, de a reform ezzel együtt a szocialista progresszió legfontosabb elitmozgalmaként nem tudott igazán a civil társadalom mozgásával összekapcsolódni, s így tömeges reformmozgalmá mélyülni, azaz bennrekedt mindmáig a civil társadalom és a politikai állam szétválásában: „A reformelit hatalmi és ‚szakember‘ szárnya sem igényelte eddig kezdeményezésük szervezett társadalmi támogatását, s a szélesebb társadalmi csoportok is közömbösen vették tudomásul az ismételt visszarendeződést. Újból igazolódik a patthelyzet, a kettős inercia, a kétirányú tehetetlenségi állapot: a hatalomnál hiányzik a szükséges és átfogó reformok egyértelmű megvalósításának eltökélt szándéka (s részben a gazdasági lehetősége is), a lassan mozgásba jövő társadalom pedig nem képes egy irányba ható, erős nyomással a reformok kikényszerítésére, a kezdeményezés felvállalására.” Ez a kiélezett megfogalmazás még ma is jórészt érvényes, a reformmozgalom a civil társadalom önszerveződésének, demokratikus tagoltságának hiánya miatt nem képes megszerveződni (és viszont!), a civil társadalom politikai bénytusa tovább tart a szerző által igen kihangsúlyozott autonóm mozgalmak ellenére is, ti. amennyiben áttörést még nem sikerült elérni a fenti patthelyzetből. Bilecz itt kétféle reagálást említ, mint a számunkra már a közelmúltig vezető tendenciákat, hiszen a nyolcvanas évek vége már részben mást mutat, vagy

legalábbis ígér: „A magyar társadalom a nyolcvanas évektől a mélyülő gazdasági-társadalmi krízisre átfogó érték- és identitásválsággal reagál. Az egyik a társadalmi atomizálódás, a magánszférába való visszahúzódás... A nyolcvanas évek magyar társadalmának aktív jelensége az *autonóm-alternatív társadalmi mozgalmak* napjainkban kialakuló hálózata. Ebbe a mozgalmi hálóba a hagyományos szervezetek némelyike is önálló szemként fonódik, s hozzájuk kapcsolódnak az új mozgalmak csomói.”¹²

Az „autonómiakísérletek vonulatainak” elemzésével világosan kibontakozik itt a második fő irány, a mozgalmak kutatása, amely mögött az ifjúságkutatás széles háttérje rejlik, bár az új társadalmi mozgalmak nálunk sem redukálódnak az ifjúsági mozgalmakra, a kérdéskör centrumává mégis az utóbbiak váltak, nem utolsósorban a téma kutatóinak kora és társadalmi beágyazottsága miatt. Ehhez a kutatási vonalhoz is megpróbáltam kapcsolódni a magam írásával a szervezett mozgalmakról és a politikai szocializáció mechanizmusairól, amelyekben megkíséreltem felvázolni a politikai kultúra—politikai szocializáció, illetve társadalmi mozgalmak—társadalmi szervezetek négyszögmodelljét.¹³

A civil társadalom intézményrendszere és mozgalmi kutatása mint két fő irány a nyolcvanas évek második felében egyaránt felélénkült és megerősödött, míg az utóbbira az ifjúságkutatás elég példát nyújt, az előbbire a gondolatmenet lezárásaként elegendő Kulcsár Kálmán és Bihari Mihály legutóbbi megbeszélését felidézni. Kulcsár arra a veszélyre figyelmeztet, hogy a civil társadalom kikapcsolása miatt az érdekviszonyok nem jutnak be a politikai rendszerbe adekvátan, s nem működik a visszacsatolás sem, míg túlteng a politikai rendszer túlsúlyossága, valamint kontinuitás és stabilitás igénye, amit felerősít a politika „racionálisának” illúziója is, ezért arra a konklúzióra jut, hogy „a polgári társadalom és a politikai állam elválása mégiscsak szükséges a politikai rendszer és környezete dinamikus egyensúlyának biztosításához”. Bihari ezt a modellt a helyi társadalmak autonómiájához szükséges vertikális hatalommegosztási elv alapján vizsgálja és a horizontális szerveződések jelentőségét emeli ki a helyi szinteken. A helyi önkormányzati demokrácia négy makropolitikai garanciáját sorolja fel, amelyek nyilvánvalóan a civil társadalom mozgására általánosabban is értelmezendők: 1. a helyi hatalmak rendszerét a hatalom különös ágaként kell elismerni, 2. a helyi hatalmak jogait önkormányzati törvényben kell szabályozni, 3. a központi és helyi hatalom kapcsolatát nyilvánossá kell tenni, 4. biztosítani kell az önkormányzati törvényben a helyi érdekképviseleti intézmények autonómiáját.¹⁴

Ez a végszó a jelenlegi kutatásokról csak „pillanatkapcsoló”, hiszen sorra újabb anyagok jelennek meg, de a felgyorsult események hatása mégis inkább közvetlenül politikai szinteken jelentkezik a törvények előkészítésében és a tervezetek vitájában. Mielőtt azonban a vitaszektorra reflektálnánk, két nagyobb hiányosságát az elméleti szakirodalomnak szükségesnek tartjuk megemlíteni: 1. A civil társadalom kutatása jórészt egyoldalú, elválnak egymástól a gazdasági és társadalmi-politikai aspektusok, nem alakul ki egy olyan komplex kép, amelyet kezdetben a nagygazdaság—nagypolitika—civil társadalom háromszögmodelljével jeleztünk, ami mint a legegyszerűbb modell, annak kifejezésére minimálisan szükséges, hogy egyszerre ragadjuk meg a kapcsolatrendszer sajátosságát és a civil társadalom komplex jellegét. 2. A civil társadalom kinőtt már a „magántársadalom” szűk ruhájából és abból a közelítésből, hogy itt elszigetelt individuumok viszonyairól, esetleg közösségeiről-szervezeteiről van szó elemi szinteken, de az intézményi és mozgalmi szektor kibontása se jutott el addig,

hogy a civil társadalom csúcsszerveit mint egyben összefoglalását és a politikai állammal szembeni fellépését megragadja. Ez nem véletlen, hiszen ez a szféra hiányzott és hiányzik legjobban a magyar társadalomban, illetve van benépesítve pszeduo-szereplőkkel mint a fölülről létrehozott nagy társadalmi-politikai szervezetek (SZOT, KISZ) — ezt próbáltam meg összefoglalni a hiányzó közép elvében, s ennek tudható be a civil társadalom és a politikai állam közötti abszolút szakadék feltételezése és a hatalom mitizálása-démonizálása a magyar társadalomban és közvéleményben.

Az állami ideológia bűvöletében és a civil társadalom szabadságharcának kezdetén csak az vált nyilvánvalóvá, hogy a civil társadalomnak védekeznie és szervezkednie kell „lenn”, a magántársadalomnak vélt mély bugyraiban a társadalmi létezésnek, majd mindinkább felvetődött a civil társadalom nagyobb és átfogóbb szervezetei kialakításának igénye is. Az azonban csak az utóbbi évek tapasztalata, s ezt igyekeztem legutóbbi tanulmányaimban hangsúlyozni, hogy a civil társadalom és a politikai állam viszonyában, mozgóháborújában (Gramscival szólva) a döntő fronttá a közöttük lévő köztes terep vált, itt lehet csak a civil társadalom negatív hatalmát pozitívvá átfordítani és az alkotmányos jogállamiságot mint a társadalomnak az állam feletti intézményesült kontrollját kialakítani. A jelenlegi döntési mechanizmusok elemzése is azzal a tanulsággal jár, hogy alapvetően itt jön létre a hatékonyságvesztés az állami döntési szféra túlkonzentráltsága, a politikai rendszer hiányzó pluralizmusa és a megfelelő civiltársadalombeli intézmények hiányzó kontrollja miatt. Az összes nyugati feldolgozás is azt hangsúlyozza — talán túl is hangsúlyozza — a közburokrácia reformot gátló, konzervatív szerepét, a gazdasági és politikai hatalmi viszonyok közepén való összefonódottságát, s ebből adódóan minden hatalommegosztást lefékező-eltorzító törekvését, mint ellenállását akár a „fenn” jelentkező reformdiktatúrával szemben is.⁴⁵

A közép feltétlenül szükséges mint közvetítőrendszer a társadalom két pólusa között, mint a pártok és az országos szervezetek rendszere, amely lefordítja a civil társadalom követeléseit a politika nyelvére és egyben közvetíti a politikai rendszer visszacsatolását, lehetővé teszi döntési folyamatainak megvalósítását és társadalmi kontrollját. A közép mint pluralizáltan szervezett csúcsszerve a civil társadalomnak és egyben a politikai rendszer része és szereplője elengedhetetlen feltétele az aktív, hatékony és demokratikus társadalomnak. A fenn mint a koncentrált hatalom és a lenn mint az atomizált magánemberek világa, az államszocializmus ideális modellje, amelyben az államolgár „szociális idomítása” (Kiszjeljov) tökéletesen végrehajtható és automataként reagál a fentről érkező parancsokra, ilyen „tökéletes” formájában sohasem létezett, de már „tökéletlen” formáiban is végetért.

A középre rendkívül nagy szükség van a gazdaságban is (kis- és középvállalatok), valamint a szűkebb értelemben vett társadalomban is (országos művelődési egyletek stb.), de leginkább a politikában. A közép a civil társadalom csúcsszervezete, és ennyiben először is vertikálisan definiálható, de mégsem pusztán felfelé-lefelé közvetít valamiféle „társadalmi csőben” — ahogy a jelenlegi pszeduo-szereplők, jól ismert terminussal, transzmissziós szíjak —, hanem elsősorban sajátos autonómiát jelent, amit éppenséggel horizontális kapcsolatrendszerének kiépítése biztosít. Ezért nem egy szervezetről van szó, hanem pluralizált szervezetek kölcsönviszonyáról, amelyek csak együttesen közvetíthetik a társadalom komplex érdekszerét és annak belső ütközéseit. Ez a horizontális tagolás egyben azt is jelenti, hogy a civil társadalom a maga csúcsszervei-

ben természetes konfliktuskezelési mechanizmussal rendelkeznek, nevezetesen a konfliktusok egész sora elintéződik a civil társadalmon belül a horizontális kapcsolatok révén anélkül, hogy politikaivá emelkednének és leterhelné az államot. A közép tehát a társadalom vertikális tagozódásának horizontális kiterjesztése, mint önnön szintjén való önszabályozása.

Itt tartunk. Jelenleg éppen a közép létrehozásán vajúdik a magyar társadalom, amit nagy-nagy leegyszerűsítéssel lehet a pluralizált érdekképviselőlet vagy a többpártrendszer létrehozása oldaláról megközelíteni, vagy ideologikusan a szocialista pluralizmus terminusa alatt összefoglalni. A lényeg mindenképpen az, hogy a civil társadalom már kinőtt egyfelől szerény gazdasági-társadalmi szerepköréből, másfelől elemi szintjeiről és saját politikai összefoglalásán munkálkodik. Ez a kérdés hatja át a vitákat, a diktatórikus hatalomgyakorlásból a demokratikusba való átmenet, általam demokráciának nevezett kérdése, amelynek elméleti feldolgozásához kétféle elméleti tradíció ötvözése folyik, egyfelől a Hegel—Marx—Gramsci-féle tradícióé, amely normatív és a társadalmi totalitás szférái felől közelítő elméleti modell, másfelől az angolszász társadalomtudományok — főleg a politikatudomány — tradíciójáé, amely analitikus és empirikus modell, s ezek szintéziséből a közép „középszintű”, azaz egyszerre normatív és analitikus modelljének kell kinőnie. Ez az új modell azt a jelenlegi képet mutatja, hogy a közép szerepét még helyettesítő mozzanatok játsszák, a társadalmi mozgalmak és a sajtó (politikai nyilvánosság), amelyeknek természetesen a fontos, de nem egyedüli szerepe a demokratikus intézményrendszer mint valódi közép kialakulása után is megmarad. A közép szerepében fel kell lépjen a tudomány, a kultúra stb. is a maga sajátossága szerint — azaz a közép a társadalmi szférák differenciáltságában mindenütt megjelenik —, ezek azonban a saját ciklusaik alapján mozognak, bár felerősíthetik egymást. A demokráciázás folyamatában azonban jelenleg döntő szerepe a reformmozgalmat helyettesítő politikai nyilvánosságnak, a sajtónak van, ez jelenleg ugyanis nemcsak terepe, hanem szülőhelye is a reformeszméknek, s így a demokráciacsomag első fecskéiként jelentkező törvénytervezetek vitáinak is.¹⁶

Az 1980-as években a civil társadalom szabadságharca már addig a pontig érkezett el, hogy megkezdődött a politikai harc a közép körül (szocialista pluralizmus, illetve többpártrendszer kérdése), de két alapvető kérdés még nyitott: 1. lehetséges-e egyáltalán az alulról építkező szocialista társadalom, amelyet mostmár a hivatalos politika is meghirdetett, vagyis megreformálható-e a (jelenlegi) szocializmus, ami körül elterjedt szkepticizmus van, különösen a fiatalok körében, 2. megvan-e a politikai vezetés döntése, szükséges politikai akarata a reformok mint demokráciacsomag végigviteléhez és ezzel a társadalmi ellenőrzés elfogadásához. A Bős—Nagymaros-vízlépcső körüli politikai viták, amelyek a civil társadalom mozgalmi szektorának legutóbbi kulminálásai voltak, erősen felvetették a népszavazás kérdését. A népszavazás valóban a civil társadalom ellenőrző funkciójának igen közvetlen formában való jelentkezése, de mivel a közép még nem szerveződött meg a maga alternatív-kompetitív struktúráiban, egy át- és túlpolitizált ügyben nem lehet racionálisan elvárni a „nép” adkvát reakcióját. A népet nem lehet egységes szubjektumként felfogni, a hivatalos ideológiát („néphatalom”) a visszájára fordítva alkalmazni, mint népszavazás tagolatlanságát. Konszenzus a polgári vagy civil társadalomban csak szélsőséges esetekben jön létre (erdélyi kérdés) vagy hosszú előkészítést, politikai vitákat és felelős alternatív képződményeket tételez fel, amelyek nyilvánvalóan nem adóttak. A civil társadalom végső soron úgy fogalmazható meg a magyar progresszió terminusaiban, tehát hagyományos szóhasználatra lefordítva, mint

politikailag szervezett és tagolt, aktív és tudatos népi hatalom(gyakorlás), ami nem hívható elő egyik napról a másikra a társadalmi-politikai zsidbadság és aléltság évtizedei után. Lényegesen előbbre kell lépni a közép megszervezésében ahhoz, hogy a néphez lehessen fordulni hiteles politikai akaratnyilvánítása ügyében, s hogy az ne legyen manipuláció tárgya és végső soron egy fals legitimáció bármilyen döntéshez. A közép megszerveződése egyben az öngazgatás-önkormányzat-érdekképviselői láncolatának kialakulása és garanciája „lenn” is, mivel a jelenlegi helyzet az, hogy az alulról szerveződéseket és mozgalmakat főleg a korábbi közép fölülről kialakított pszeudo-szereplői zavarják és bénítják, mint például a vármegyei uraságok.

A közép megszerveződését mint politikai állam és civil társadalom kiegyezését, az utóbbi kontrolljának és az előbbi hatékony irányításának jogosultságát egyformán elismerő társadalmi szerződését megközelítve, ebből a szempontból kell vizsgálnunk a legutóbbi törvénytervezeteket és azok társadalmi vitáját. Az alapvető tapasztalat az, hogy a törvénytervezetektől eddig nem tűnik ki erre a kiegyezésre való törekvés, hanem a korábbi centrális hatalomgyakorlás reflexei jönnek elő, igaz, most már közvetlen konfrontációban a civil társadalom határozott ellenállásával. Úgy tűnik, hogy a politikai vezetés tovább folytatja a liberalizáció és demokratizáció, azaz a gazdasági és politikai alanyok szabadsága szétválasztását, sőt szembeállítását. Erre mutat a társadalmi törvény „liberális” szelleme és a vele kapcsolatos gyors törvénykezés, míg a gyülekezési és egyesülési törvénytervezetek beépített fékjei — a hatalom garanciái — ennek élesen ellentmondottak, és szinte teljes konszenzuson alapuló tömeges tiltakozást váltottak ki a társadalom valamennyi szegletéből, ami radikális átalakulásokra vezetett. Márpedig a liberalizáció a gazdasági életben sem működhet az egyesületek mint társadalmi és politikai szervezetek, azaz érdekképviselők nélkül, s a nyolcvanas évek története igen eklatáns példáit mutatja: a jog jogilag fennáll, de társadalmilag nem létezik, már idézett tézisének, éppenséggel azért, mert a gazdasági élet politikailag elgörbített erőterében nem volt mód a jogok realizálására, illetve a nagyobb érdekérvényesítő képességgel rendelkező csoportok más irányítási formákon keresztül visszarendezhették a progresszív lépéseket. Ezért kell szögezni azt, az egész civil társadalom, s főképp a közép vonatkozásában, hogy már a liberalizáció is csak látszólagos és nem tényleges demokratizáció nélkül, az előző évtized felfalta a gazdaság és politika viszonylagos önállóságának terét, ma már a direkt összefüggés eléggé meztelenül mutatkozik meg. Össztársadalmi méretekben tehát azt az alapvető összefüggést kell kihangsúlyozni, hogy a gazdaság és a politika minden eltérő belső szerveződése ellenére, reális gazdasági versenyhelyzet (piacgazdálkodás) csak a politikai versenyhelyzet feltételezésével lehetséges (valódi plurális struktúra, mint jogilag szabályozott hatalommegosztás és -gyakorlás). A vegyes gazdaság tényleges modellje feltételezi a „vegyes politika” modelljét (C. Offe), mint egymást kiegészítő hatalmi centrumok működését egy hegemon centrum vezetésével.¹⁷

Az egyesülési törvény eredeti tervezetének az volt az alapvető vonása, hogy szétválasztotta egymástól a civil társadalom különböző, horizontálisan összekapcsolódó és vertikálisan egymásraépülő szerveződési formáit és a depolitizált, „bélyeggyűjtő”-típusú, szűkebb értelemben vett egyesületet állítva középpontba, lényegében kizárta azok egymásba való átalakulását, természetes dinamikáját. Az „átalakulási törvény” hiánya abban csúcsonodott ki természetesen, hogy végül is kizárta a pártok és pártszerű képződmények megszerveződését is. A ter-

mészetes reakció nemcsak az volt, hogy akkor kell külön szakszervezeti, ifjúsági stb. stb. törvény is az atomizált szabályozásokra, s így elsősorban párttörvény is, hanem az, hogy ennek az egyedüli adekvát szabályozási módja az, ha elismerjük egymásba való természetes átfeljődésük lehetőségét, Kolláth György dinamika-ábrája szerint a gyűlés (gyülekezet) — baráti kör (klubok) — egyesületek — érdekszervezetek — pártok mentén.¹⁸ Ez újra a fókuszba állítja az ún. párttörvényről folytatott vitát, amelyről korábban többen olyan értelemben megnyilatkoztunk, hogy feltétlenül fel kell számolni ezt a társadalmi méretű joghézagot, hogy a tényleges döntéshozatali szervezetnek, a pártnak, nincs jogi szabályozása és kontrollja (egészen az informális birodalom nyilvánvaló jogsértéseiig). Úgy tűnik, hogy az új helyzet radikálisan megváltoztatja a párttörvény megítélését pozitív irányban, újabban még olyan reformjogászok is helyeslően nyilatkoznak e kérdésben, akik korábban formális indokok alapján (nincs módja a garanciák érvényesítésének) elutasították a párttörvényt.¹⁹ Az egyesülési törvény elfogadott variánsa már a társadalmi szervezetek egységes szabályozását adja meg, már magában foglalva a pártalakítás lehetőségét is.²⁰

A civil társadalom történetének bemutatása inkább félbeszakad itt, mintsem végetér. Ugyanakkor a nyolcvanas évekről a kilencvenes évekre való átmenetben világosan megmutatkoznak a civil társadalom defenzívából offenzívába való átmenetének markáns vonásai is. Hogy a demokratizálásnak Gombár Csaba által rendszerezett három fő rendező elve közül melyik milyen súllyal szerepel majd a kilencvenes években, azt nehéz előrelátni. Az azért prognosztizálható, hogy az eltorzult formájukban túlfejlett korporatív szerveződési elvekkel szemben továbbra is a parlamenti-népképviselési elv lesz a progresszió legfontosabb vonulata, de ezt csak akkor érheti el, ha az eddiginél is erősebben támaszkodik a civil társadalom mezei hadaira és annak egyre határozottabban kibontakozó közepére.

JEGYZETEK

¹ A második társadalom mint a hivatalostól eltérő paradigma, mint közösség-hiányos társadalom stb. kérdéskörének felvetésében döntő szerepe volt Hankiss Elemérnek, akinek munkásságára a kispolitikai szint kapcsán térek ki.

² A Szakszervezeti Szemle vitája Csepeli György a *Közösségek korszerűsége* (1987/7.) c. írásával indult, szoros folytonosságot mutat ezzel a *Vannak-e a közösségteremtésnek alternatívái?* (Magyar Nemzet, 1988. VIII. 22. 9. l.) c. cikke, amely mutatja a kérdés megoldatlanságát, az egész nyolcvanas évtizeden való végigvonulását, „pszichológiai” dimenziójában is (vö. Dr. Iván László *Meg sem szőtték, máris lyukas?* c. cikkét a Magyar Nemzet 1988. IX. 5-i számában a közösség-hiány pszichés „betegségeiről”). A magam részéről a Szakszervezeti Szemle vitájához való hozzászólásomban (*Kisközösségek és nagytársadalom*, 1987/8—9.) kifejtettem, hogy a nagytársadalomnak a szocializmus eredeti elvei és alapértékei szerint is alulról, a kisközösségekből kell felépülnie. A civil társadalom nagy alakulatait a mai társadalomban, s a múlt század végére is visszatekintve a *Védekező társadalom* c. könyvemben írtam le, a negatív hatalommal pedig a *Mozgó Világ* 1988/10-es számában megjelent cikkemben foglalkoztam.

³ Az informális birodalom elemzése a korrupciók, hivatali visszaélések és törvénszegések formájában a napi sajtó leggyakoribb témája a nyolcvanas évek végén. Vö. például Igricz Zsigmond írását, *Bártörténelem avagy mesél a hévízi erdő* (Népszabadság, 1988. VIII. 13.). A magam részéről az esetet politológiaiilag közelítettem meg a *Filmvilágban* (*Az igazán nagy ügyek*, 1988/4.).

⁴ Hankiss: *Diagnózisok* 2. Id. kiad. 55, 223—224. l. Itt jegyzem meg, hogy a nyolcvanas években hazánk a kisvállalkozási szféra fellendítésével, a vállalkozási forradalommal (Mátolcsy György kifejezését átvéve) kortársa volt a nemzetközi mozgásoknak. „A kisvállalkozások jelentőségét és támogatását jól mutatja az 1982.

évi amerikai kisvállalkozási törvény (Small Business Innovation Act). Egyes információk szerint a csúcstechnológiai eredmények 64⁰/₀-át, a találmányok 75⁰/₀-át a kisvállalkozások adják az USA-ban. Evente mintegy 600 ezer kisvállalkozás jön létre, és mintegy 50 ezer megy tönkre. Támogatásukra alakultak a venture capital bankok.” (Rácz Margit: *Az informatikai világpiac sajátosságai a nyolcvanas években*, Medvetánc, 1987/3—4. 295. l.)

⁵ Hankiss: I. m. 224. l., vö. még 230—231. l. A civil társadalom szétzúzásának politikatörténetét — s egyben annak természetes „tökéletlenségét” — a legmarkánsabban Gyarmati György dolgozta fel (*A társadalom államosításától az állam társadalmisítása felé*, Forrás, 1988/2.).

⁶ Hankiss: I. m. 239., 248—249. l. A bölcs előrelátás modelljének immanens kritikáját az élethelyzetek felidőzésén túlmenően, tudományosan is kibontja Hegedüs András *A történelem és a hatalom igézetében* (Kossuth, 1988) c. könyve.

⁷ *Válság és megújulás* (Kossuth, 1982, 105., 114., 140—141., 278—279., 282. l.). A kötet tartalmazza Enyedi György előadását a településhálózatról és Gábor R. István—Galasi Péter előadását a második gazdaságról.

⁸ A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyvében (1984) megjelent „Helyi hatalom és önkormányzat” c. blokk jelent itt határozott kezdeményezést, amit Schmidt Péter *Egyesületi jog és politikai rendszer* c. tanulmánya folytat az Évkönyv 1987-es kötetében. Ebbe a vonulatba tartozik Sólyom László kérdésfelvetése is (*Mit szabad és mit nem? Valóság*, 1985/8., Kovács László hozzászólásával, *Mit szabad és mit nem — de ki mondja ezt meg? Valóság*, 1986/7.). Már szélesebbre nyit Juhász József *Vázlat az önzagatásról* (Valóság 1987/6.) c. írása, s ezt a kérdésfelvetést folytatja és foglalja össze Zongor Gábor: *Önkormányzati reform — közigazgatási nézőpontból* (Társadalmi Szemle, 1988/1.). Amint az emberi jogokról írott kötetből is látjuk, a jogászok összekapcsolták a civil társadalom szerveződéseinak és az állampolgári szabadságjogoknak a biztosítását (vö. *Állampolgári jogok — mai értelmezésben* c. összeállítást is a Világosság 1988/7. számában). 1988 folyamán a kérdéskörnek a törvénytervezetek vitája kapcsán óriási napi sajtója is van.

⁹ Andrew Arato *Social Theory, Civil Society, State Socialism* (Dubrovnik, 1987 tavaszán) c. előadását Gubán Pál és Weisz János referálják a Valóság 1987/10. számában.

¹⁰ Bilecz Endre: *A magyar társadalmi mozgalmak fejlődéséről* (Ifjúsági Szemle, 1987/6. 27—28. l.). A szerző az egész kérdéskört részletesebben feldolgozta *A köztes jellegű társadalmi mozgalmakról* (1986) c. műhelymunkájában.

¹¹ Bilecz: I. m. 28. l.

¹² Bilecz: I. m. 30—31. l.

¹³ Vö. *Szervezett mozgalmak és mozgalmi szervezetek a korai szocializmus időszakában Magyarországon* (Ifjúsági Szemle, 1987/3.) és *Az elvesztett ifjúság* (Ifjúsági Szemle, 1988/2.).

¹⁴ Kulcsár Kálmán: *Változás a politikai rendszerben: reformalternatívák, súlypontok és lehetőségek* (Társadalomkutatás, 1988/2. 10—11. l.) és Bihari Mihály: *Helyi társadalom és önkormányzati demokrácia* (Társadalomkutatás, 1988/2. 31—32. l.).

¹⁵ A hiányzó közép kérdését felvettem *A kicsi a szép? A demokratizálás szintjei Magyarországon* (Valóság, 1988/2.) c. tanulmányomban, és részletesebben kidolgoztam a *Gazdasági-politikai közvetítőrendszerek a döntési folyamatban* (Elmélet és politika, 1988/3.) c. írásomban.

¹⁶ Vö. *Demokrácia* (Kritika, 1988/12.).

¹⁷ A vegyes gazdaság és vegyes politika összefüggésére Offé-nél már utalt a hazai szakirodalomban Bod Péter Ákos: *A vállalkozó állam a mai tőkés gazdaságban* (KJK, 1987, 75. l.). Kocsis Györgyi jegyzete szerint Kollarik István is azt az álláspontot képviselte a társasági törvény vitájában, hogy a politikában a pluralizmus és a demokrácia felel meg a gazdaságban a piacnak (HVG, 1988. október 22., 53. l.).

¹⁸ *Kocsi a ló előtt?* (Népszabadság, 1988. X. 13., 5. l.).

¹⁹ Kilényi Géza több nyilvános vitán ellenezte a párttörvényt. (Szorító, *Mozgó Világ*, 1988/10., 67. l.)

²⁰ Vö. *Nem zárható ki a pártalapítás szabadsága* (Magyar Nemzet, 1988. XI. 5., 7. l.) és interjú Kulcsár Kálmánnal (Népszabadság, 1988. XI. 12., 5. l.).